

Валерій Степанков
Кам'янець–Подільський

ПОВСТАННЯ 1648 РОКУ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ: ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГІЇ (ДИСКУСІЙНІ НОТАТКИ)

У статті зроблено спробу розглянути сутність соціально-політичної й національно-релігійної боротьби, що охопила південні рубежі Великого князівства Литовського у 1648 р.

Ключові слова: соціально-політична боротьба, національно-релігійна боротьба, південні рубежі, Велике князівство Литовське.

В статье сделана попытка рассмотреть сущность социально-политической и национально-религиозной борьбы, которая охватила южные рубежи Великого княжества Литовского в 1648 г.

Ключевые слова: социально-политическая борьба, национально-религиозная борьба, южные рубежи, Великое княжество Литовское.

In article attempt to consider essence of socio-political and national and religious fight which captured the southern boundaries of the Grand Duchy of Lithuania in 1648 is made.

Key words: socio-political fight, national and religious fight, southern boundaries, Grand Duchy of Lithuania.

Складною і недостатньо вивченою проблемою історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) залишається з'ясування сутності соціально-політичної й національно-релігійної боротьби, що охопила його південний регіон у середині XVII ст. Її важливою складовою є в'яснення характеру боротьби на початковому етапі, а саме: у 1648 р. В історіографії (праці Л. Абецедарського, В. Бернацького, Г. Віснера, Е. Котлубая, В. Мелешка, С. Чаропки й ін. авторів) зроблено чимало для дослідження перебігу повстання, впливу на нього воєнних дій козацьких підрозділів й політики Б. Хмельницького. Сформувалося кілька версій його типології. Так, польський історик Е. Котлубай започаткував традицію розглядати боротьбу населення Білорусі у світлі концепції «домової війни» у Речі Посполитій¹. У радянській історіографії вона трактувалася антифеодальною й водночас визвольною боротьбою за «возз'єднання»

¹ *Kotlubaj E. Życie Janusza Radziwiłła. – Wilno-Witebsk, 1859. – S. 113–153.*

Білорусі з Росією. Як відзначав Л. Абецедарський, «Борьба украинского и белорусского народов в середине XVII в. за воссоединение со своим старшим братом – великим русским народом в едином Российском государстве имела огромное историческое значение»². Білоруські дослідники кінця ХХ – першого десятиріччя ХХІ ст. (П. Лойко, В. Мелешко, Г. Сагановіч та С. Чаропка) повернулися до тлумачення змісту подій як «козацько-селянської війни», запровадженого, як з'ясував С. Чаропка, до наукового обігу ще у 20-х рр. ХХ ст. Л. Акіншевичем³.

Не заперечуючи важливості соціального аспекту боротьби, й не відкидаючи факту перебігу на теренах Білорусі 1648–1651 рр. селянської війни (вживаний білоруськими колегами термін «козацько-селянська війна», є, як на моє розуміння, не зовсім точним), все ж схильний вважати, що на згаданих теренах ВКЛ відбувалися події іншого, значно складнішого, характеру. Вони типологічно дуже нагадували українські події 1648 року, насамперед ті, що мали місце на теренах Чернігівщини, київського Полісся, Волині, Подільського й Руського воєводств. Виокремлю найголовніші спільні ознаки.

І. Б. Хмельницький, виношуючи в лютому-квітні 1648 р. наміри організації повстання у різних регіонах Речі Посполитої, зараховував до них й білоруські. Маємо визнання польного литовського гетьмана Я. Радзивілла, що ще «в період нестабільності свого становища, коли лише збирався боротися за свою образу, на дозвіллі думав про Велике князівство Литовське...»⁴. Тому направляв туди, як і на Поділля, Волинь, Чернігівщину, Галичину, Полісся, розвідників не тільки з метою вивідання інформації військового характеру, але й створення осередків з осіб, готових у визначений час взятися за зброю й повести за собою інших. Опосередковані дані про таку діяльність знаходимо у відомій праці тогочасного литовського історика й публіциста А. Кояловича «Війна проти козаків запорозьких у роках 1648 і 1649». З них можна зрозуміти, що до надходження відомостей про успіхи повстанців в Україні, встановилися контакти між козаками й частиною русинів у Поліссі і Білорусі⁵. А після здобутих

² *Абецедарский Л. С.* Борьба белорусского народа за воссоединение Белоруссии с Россией в середине XVII века // *Воссоединение Украины с Россией 1654–1954*. Сборник статей. – М., 1954. – С. 222.

³ Див.: *Чаропко С. А.* Казацка-сялянская война ў Беларусі 1648–1651 гг.: Аўтореф. дыс... кан. гіст. навук. – Мінськ, 2009. – С. 6–8.

⁴ *Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.* (далі – ДОВ). – К., 1965. – С. 173.

⁵ Архів головний актів давніх (далі – АГАД) (Варшава). – Ф. 553. – Від. II. – Спр. № 1128. – Арк. 1–2.

перемог під Жовтими Водами й Корсунем направив туди нові групи розвідників, переодягнутих торговцями, монахами й жебраками⁶.

II. На півдні Білорусі, як і на Лівобережжі, Брацлавщині й Київщині, повстання поспільства у червні 1648 р. розпочалося після появи козацьких підрозділів, розісланих Б. Хмельницьким у кінці травня – початку червня. Як констатував автор Львівського літопису, гетьман «розослал бул полковников на всі сторони: на Білу Русь, на Сіверщизну, на Поліссє, на Руську Подоллю, на Волинь з козаками, до которих навенцей хлопства в'язалося...»⁷. Першим у кінці червня у південно-східній частині Білорусі з'явився зі своїми козаками полковник П. Головацький, котрий захопив Гомель⁸. Останній став центром розгортання повстанського руху. Як повідомляв шляхтич С. Марцинкевич 6 липня зі Стрішина, «І там у тому Гомелі зміцнюються, стягають туди провіант, порох, гармати і боеприпаси, хочуть вчинити там собі твердиню. Звідти вони всюди розпускають загони, вчора взяли Чичерськ, і масу шляхти вирубали. Де б не були загони, до Гомеля повертаються»⁹. За короткий час козаки і повстанці оволоділи також Річицею, Стародубом й іншими поселеннями, створили загрозу для Старого Бихова¹⁰. Хоча П. Головацький зі своїм полком відкликається Б. Хмельницьким, все ж за образним висловлюванням А. Кояловича, «запалена пожежа війни» не згасала¹¹.

З другої половини липня у південний регіон ВКЛ знову почали з'являтися козацькі підрозділи, які очолювали Гаркуша, М. Небаба, Непалич, Кривошарпа, М. Гладкий й інші старшини¹². До них масово приєднувалися посполиті. Як констатував А. Коялович, «вже ж то захочені відозвами Хмельницького, вже ж схилені через його багатьох таємних посланців, нарешті вже з власного бажання, коли їм дали досвідчених у військовій справі проводирів, відразу кинулися до зброї, почали великими масами збігатися під короєви, міста руського визнання (православні – В. С.) залучати до спілки для війни; почали двори й домівки шля-

⁶ *Абецедарский Л. С.* Указ. соч. – С. 180; *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649. – Zabrze, 2006. – S. 17.

⁷ *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К., 1971. – Вид. друге. – С. 121.

⁸ *Мицик Ю.* З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 5.

⁹ Там само. – С. 6.

¹⁰ Там само. – С. 5–6; *Biernacki W.* Op. cit. – S. 18.

¹¹ АГАД. – Ф. 553. – Від. II. – Спр. № 1128. – Арк. 2.

¹² *Абецедарский Л. С.* Указ. соч. – С. 182; *Чаронка С. А.* Указ. соч. – С. 13; *Morzy J.* Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. – Poznań, 1965. – S. 26.

хетські мечем і вогнем знищувати, панів убивати, костели зневажати і все обертати у попіл»¹³. У кінці липня казімежський райця (біля Кракова) М. Голінський занотував новину, що «у Литві і на Білій Русі хлопство – русь – збунтувалося проти панів своїх...»¹⁴. Важливо відзначити, що вістря боротьби спрямовувалося також проти національно-релігійних утисків, а відтак мали місце погроми костьолів і кляшторів, розправи з ксьондзами та «ляхами».

III. Аналіз характеру відносин місцевого населення з козацькими підрозділами, а також форм і змісту його боротьби, дає підстави стверджувати, що жодних істотних відмінностей між ними на теренах півдня ВКЛ й України не існувало. Як і на українських землях, козацькі підрозділи, як правило, не вдавалися до розправ над поспільством. Маємо дані джерел, що козаки «вбивали ляхів», а «білорусців не чіпають», нікого з них «не стинали»¹⁵. І не випадково. Козаки вбачали у селянах й міщанах своїх союзників, а посполиті у них – визволителів, а відтак всіляко їх підтримували. На початку липня шляхтич В. Є. Халецький повідомляв віленському воєводі з Налевичів, що козаки «взяли Гомель без всяких труднощів, бо самі міщани впустили їх до міста без жодного пострілу»¹⁶. 6 липня С. Марцинкевич, описуючи масштаби повстання у ВКЛ, підкреслював той факт, що до «них приєднується величезна маса селян, а особливо будників з Сівера і звідусіль величезною масою великими полками йдуть до них, в деяких місцях шафарів, своїх панів повбивали; а як здобудуть Чернігів, на що сподіваються, то мають сягнути до Бихова, до Шклова і до Могилева, бо мають великі війська і маса цієї громади (?) кожного дня, кожної години прибуває до них. Їм скрізь здають міста й містечка, відкривають перед ними брами, отак без черні обходяться (?), що й найменшої кривди їм не чинять... У панських і шляхетських маєтностях вони так піднеслися, що вже панів мають за ніщо, сподіваються, що козаки будуть їхніми панами»¹⁷. Подібну оцінку розгортанню повстання у Правобережній Україні давав дещо пізніше брацлавський хорунжий Я. Дзик: «не має нічого такого, окрім невгамовного хлопського шаленства, яке не лише не

¹³ АГАД. – Ф. 553. – Від. II. – Спр. 1128. – Арк. 2.

¹⁴ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ). ВР. – Ф. 5. – Спр. № 189/ II. – Арк. 110.

¹⁵ Архів Інститут історії України НАН України. – Оп. 3. – Спр. № 23. – Ч. 1. – Арк. 6, 9; *Абецедерський Л. С.* Указ. соч. – С. 184.

¹⁶ *Мицик Ю. А.* Назв. пр. – С. 5.

¹⁷ Там само. – С. 6.

втихомирюється, але щоденно, щохвилини зростає. Хлопство поголовно все в Україні, й не менше в Поділлі, збунтувалося»¹⁸.

Тотожними з українськими виявилися й форми боротьби козаків і русинів ВКЛ. Це – відмови виконувати повинності; напади на шляхту, католицьке духовенство, урядовців, слуг, католицькі храми, орендарів і євреїв; погроми маєтків; захоплення майна; сутички й бої з шляхетськими й урядовими загонами тощо. С. Марцинкевич наголошував на тому, що вони, «взявши гору, внівеч обертають задніпрські краї, плюндруючи шляхетські будинки, спалюючи, рубаючи в пень все, аби тільки шляхтич або слуга його трапився, жодного не залишають в живих; костьоли, монастирі з ґрунту вивертають, вбили багато ченців і радників (?)»¹⁹. При цьому, як і в Україні, посполиті масово покозачувалися. Так, на початковому етапі повстання польські можновладці, характеризуючи розгортання повстання на Київщині, побоювалися виступу селян і міщан в інших регіонах. Вони констатували той факт, що в них «що хлоп, то козак, а, що козак, то хлоп...»²⁰. Підчаший коронний А. Фірлей, описуючи настрої поспільства, зазначав: «з нашими сусідами подолянами і з нашим воєводством Руським лише Бог знає, що буде за справа, бо тут, що хлоп, то козак»²¹. Таку ж думку висловлював й уже згадуваний В. Є. Халецький, підкреслюючи, що «в наших краях, що хлоп, то козак, кожного треба боятися, кожен їм (козакам – В. С.) дає знати»²². Про масовість покозачення поспільства влітку 1648 р. як на теренах України, так і півдня Білорусі, промовляють десятки джерел. Як занотував у своєму рукописі М. Голінський, «хлопство, збунтувавшись, у козацтво пішло»²³. Відоме визнання літописця Самовидця, що посполиті «почали ся купити в полки не толко тіе, котріе козаками бивали, але хто і нігди козацтва не знал»²⁴. Козацький полковник С. Мужиловський, перебуваючи в особі українського посла у Москві взимку 1649 р., у «Записці» царю оповідав, що поспільство «в козацтво все обернулося, так на суюй стороне, як і на туй Днепра» й у переліку захоплених ним замків назвав гомельський, стародубський й

¹⁸ Бібліотека музею Чарторийських (далі – БМЧ) (Краків). ВР. – Спр. № 142. – Арк. 643; Бібліотека національна (далі – БН) (Варшава). ВМФ. – № 6713.

¹⁹ Мицик Ю. А. Назв. пр. – С. 5.

²⁰ Центральний державний історичний архів України (Київ) (далі – ЦДІАУК). – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 336. – Арк. 25.

²¹ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. 225/II. – Арк. 65 зв.

²² Мицик Ю. А. Назв. пр. – С. 4–5.

²³ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. № 189/II. – Арк. 133.

²⁴ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 51.

лоєвський²⁵. Уявлення про єдність дій покозачених русинів півдня Білорусі дають визнання захопленого до полону литовцями козака В. Цецерки. «Починаючи від Валишевичів до Мозиря й Річиці, скільки є сіл і вотчин, – розповідав він, – всі покозачилися і поклялися один одному захищатися до останнього, і якщо б прийшлося гультайству цьому йти звідселя, тоді і селяни повинні вирушити з ним з цих країв на Україну. Міста, які об'єдналися і покозачилися, – це, говорить, Мозир, Річиця, Гомель, Турів, Лоєв, Бабура й інші»²⁶.

IV. Процес покозачення поспільства південної, а згодом й центральної частини Білорусі, супроводжувався, як і в Україні, створенням за козацьким полково-сотенним зразком полків. Упродовж липня-жовтня вони формувалися переважно як військові підрозділи (що мало місце й на теренах Київського Полісся, Подільського, Волинського й Чернігівського воєводств). Однак, почала окреслюватися тенденція перетворення деяких з них і в адміністративно-територіальні одиниці Української держави, що відроджувалася у полум'ї Національної революції. Маю на увазі Гомельський, Річицький й, можливо, Стародубський та Пінський полки. Для нас важливою є інформація кількох джерел (потрібен їх спеціальний пошук в архівах Білорусі, Литви й Польщі) про витворення тут зародків місцевих органів влади. Так, В. Є. Халецький повідомив цікаву новину, що в Гомелі, «поставивши свого економа, всій волості дають (право) слободи на три роки»²⁷. С. Марцинкевич звертав увагу на той факт, що селяни відмовляють у послушенстві панам, маючи їх «за ніщо, сподіваються, що козаки будуть їхніми панами»²⁸. За свідченням полоненого козака І. Левонovichа, Кемко був «старший над всією околицею», що прилягала до Річиці й саме він призначив Покусина (з Чернігова) річицьким полковником²⁹. А. Коялович стверджував, що повстанці «опанували всі околиці над Прип'яттю й Березиною»³⁰.

V. Історики традиційно, висвітлюючи перебіг повстання на півдні ВКЛ 1648 р., явно недооцінюють організаційного чинника в особі ролі політики Богдана Великого. В їхньому зображенні воно виглядає як стихійний збройний виступ поспільства проти соціально-економічного виступу й влади шляхти. Вивчення мною навіть обмеженої джерельної

²⁵ Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі – ВУР). – М., 1953. – Т. II. – С. 129.

²⁶ ДОВ. – С. 105.

²⁷ Мицик Ю. А. Назв. пр. – С. 5.

²⁸ Там само. – С. 6.

²⁹ ДОВ. – С. 106.

³⁰ АГАД. – Ф. 553. – Від. II. – Спр. № 1128. – Арк. 7.

бази спростовує такий підхід до тлумачення сутності цих подій. З самого початку хід боротьби розгортався відповідно до планів і розпоряджень Б. Хмельницького. Пригадаймо надіслання ним розвідників й козацьких підрозділів з досвідченими старшинами. З кінця червня сюди почали надходити його універсали із закликами виступати проти шляхти й урядників. С. Марцинкевич констатував, що «ребелізанти Хмельницький видав свої універсали, аби їх били як свавільних»³¹.

Руйнуючи політичну систему ВКЛ, повстанці, створюючи зародки полко-сотенного устрою, визнавали владу тільки Б. Хмельницького, підтримуючи з ним постійний контакт. Так, один з керівників повстання Я. Соколовський (гетьман Костирський) 13 серпня у листі до віленського підстарости А. Сосновського, котрий очолював залогу обложеного Слуцька, засвідчував, що діє за наказом гетьмана Війська Запорозького³². В першій декаді серпня, ймовірно, мозирський і річицький полковники звернулися з проханням до Б. Хмельницького надіслати допомогу «для походу в глибину Литви»³³. Мозирський полковник І. Седляр отримав від нього «листа для набору (козаків – В. С.) через гетьмана Костирського про те, щоб він, зібравши людей, захищав місто Мозир й увесь цей тракт, а також, аби він чекав подальших розпоряджень від Хмельницького про те чи йти йому з цим гультайством на Україну, чи в глибину Литви»³⁴. У кінці серпня прийнявши групу старшин з Чернігівщини й півдня Білорусі, він розпорядився будь-що утримувати у своїх руках Річицю, Гомель, Лоев³⁵ й, вочевидь, інші опорні пункти півдня ВКЛ. Тому розпочалася інтенсивна робота по зміцненню їхніх замків і міських фортифікацій³⁶. Отже, маємо підстави висловити міркування, що звільнені терени Білорусі, як і терени Чернігівщини, Київщини чи Волині, підлягали владі Б. Хмельницького і в них відбувався процес становлення інституцій Української держави.

VI. Історики зазвичай ігнорують також вивчення тогочасних настроїв поспільства півдня Білорусі, їхньої етнічної самосвідомості, ставлення до русинів українських земель. Окремі джерела (слід шукати нові) дозволяють стверджувати, що воно не усвідомлювало себе окремішньою від українців етнічною спільнотою, а вбачало себе такими ж русинами, якими були русини українських земель. Селяни і міщани півдня Білорусі розглядали литовську владу, шляхту й військові підрозділи своїми ворогами

³¹ Мицик Ю. А. Назв. пр. – С. 6.

³² БМЧ. ВР. – Спр. № 2576. – Арк. 217: БН. ВМФ. – № 11013.

³³ ДОВ. – С. 105.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. – С. 163.

³⁶ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 225/II. – Арк. 169 зв.

й, як на Україні, ідентифікували їх «ляхами». Наприклад, коли у жовтня 1648 р. литовські підрозділи заблокували Пінськ і їхній проводир висунув ультиматум міщанам видати козаків, обіцяючи взамін життя, ті відмовилися, заявивши, «волимо самі загинути, ніж видати тих, котрі віру нашу захищають». І, напевно, більшість із них прийняла смерть, але не здалася³⁷. Вельми показовими у цьому відношенні виглядають відомості свідчень у липні наступного року полонених козаків і покозачених посполитих. Зокрема, міщани Гомеля заявляли, що, «коли прийдуть ляхи (себто литовські вояки – *В. С.*)», то «всі будуть захищатися, скільки їх стане (за даними іншого джерела, «боронитимуться до смерті»)». Якщо ж не зможуть витримати їхньої (ляхів – *В. С.*) «сили, тоді з козаками всі ухвалили втікати до України»³⁸. Мешканці Могилева теж засвідчували рішучість не впускати «ляхів» й боронитися, бо мають наказ Б. Хмельницького, «аби у місті захищалися і ляхів не пропускали»³⁹. Така позиція посполитих півдня Білорусі не випадкова, бо переважна більшість із них була власне українцями, а не білорусами. Ще в кінці XIX – перші десятиріччя XX ст. саме українське населення складало більшість жителів Берестейщини, Пінського, Мозирського, Річицького й Гомельського повітів⁴⁰. Тобто того регіону Білорусі, населення якого взяло активну участь у революційних подіях 1648–1676 рр., насамперед у 1648–1652, 1656–1660 рр.

Таким чином, повстання, що спалахнуло 1648 р. на півдні Білорусі, як на мою думку, по-перше, не становило собою окремішнього (самобутнього) виступу населення, а було невід’ємною складовою революційного вибуху, що охопив українські землі у складі Польщі; по-друге, дане повстання не становило собою виступу власне білоруського населення, хоча не заперечую факту його активної участі у боротьбі, що розгорілася. Це було повстання українського населення, котре проживало на теренах ВКЛ, адже кордон між ним і Польською Короною не був етнічним кордоном проживання українців і білорусів. Сучасний державний кордон між Україною й Білоруссю також у жодній мірі не збігається з етнічним кордоном проживання українців і білорусів у середині XVII ст. А відтак обмежувати проживання українського етносу лише кордонами Польщі є істотною помилкою істориків. По-третє, населення півдня Білорусі, як і населення українських земель у складі Польщі, боролосся не тільки проти

³⁷ *Абеледарский Л. С.* Указ. соч. – С. 193–194; *Morzy J.* Op. cit. – S. 29.

³⁸ АГАД. – Ф. 553. – Від. VI. – Скринька 36 і 37. – Арк. 74, 76.

³⁹ Там само. – Арк. 74 зв.

⁴⁰ *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – С. 245–246; *Сергійчук В.* Українська соборність. – К., 1999. – С. 113–135; *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000. – С. 373–426.

соціально-економічного гніту (селянська війна), але й проти релігійно-національного, боролся за витворення власного державно-політичного життя.

Valerii Stepankov

Revolt of 1648 in the Grand Duchy of Lithuania: problem of the typology (debatable notes)

Clarification of essence of the socio-political and national and religious fight which captured southern region of the Grand Duchy of Lithuania (henceforth – GDL) in the middle of the 17th century remains insufficiently studied problem of its history. The important component of this problem is clarification of nature of fight at the initial stage, namely: in February-April of 1648 Bohdan Khmelnytsky planned organization of revolt in different regions of the Polish-Lithuanian Commonwealth and reckoned to them Belarusian lands, which were in structure of the GDL. Revolt began in June, 1648 after emergence here the Cossack divisions dispatched by B. Khmelnytsky. As well as on the Ukrainian lands the Cossack armies, as a rule, didn't repair punishments over the population. According to sources Cossacks «killed Poles», but didn't touch Belarusians. Forms of fight of Cossacks and rusins of the GDL were similar to Ukrainian. These are refusals to carry out duties; attacks on nobles, Catholic clergy, government officials, servants, Catholic temples, tenants and Jews; riots of manors; property capture; collisions and fights with noble and governmental groups and so forth. Process of transition to the Cossacks of population of the southern and further the central part of Belarus became one of consequences of revolt. It was accompanied, as well as in Ukraine, by creation of regiments on Cossack regimental and century sample. According to separate sources we learn that the population of the southern Belarus didn't realize itself ethnic community separate of Ukrainians, and considered itself similar to rusins of the Ukrainian lands.